

Η στροφή στην ιστορική μνήμη και η μάχη των γενοκτονιών

Του Κωστή Παπαϊωάννου

Αντί πρόλογου

Το κείμενο αυτό γράφτηκε προκειμένου να εξετάσει το ζήτημα της μετονομασίας των σφαγών, που έλαβαν χώρα στην διάρκεια της νεότερης ιστορίας, σε γενοκτονίες, σε σχέση με την παρατηρούμενη στροφή την ιστορική μνήμη. Στη διάρκεια της συγγραφής του, το κείμενο πήρε πολύ μεγαλύτερη έκταση απ' ό,τι αναμενόταν δεδομένου ότι επεκτάθηκε σε γενικά θέματα, ίσως με τρόπο που δεν βοηθάει την κατανόηση του ζητήματος που προοριζόταν να εξετάσει. Η αδυναμία του συγγραφέα να συγκεντρωθεί στο συγκεκριμένο θέμα του, δεν οφείλεται μόνο στις περιορισμένες λογοτεχνικές του ικανότητες, αλλά οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην έλλειψη μιας σχετικά γνωστής πολιτικής θεωρίας. Στην έλλειψη με άλλα λόγια μιας θεωρίας για την εξουσία.

Ήταν έτσι υποχρεωμένος ο γράφων στη διάρκεια της έκθεσης των ιδεών του στα συγκεκριμένα πολιτικά ζητήματα, να αναφέρεται σε στοιχεία μιας θεωρίας την οποία ο ίδιος μπορεί να έχει σχετικά ολοκληρωμένη στο μυαλό του, αλλά στην οποία δεν έχει ποτέ αφιερώσει ένα ειδικό κείμενο. Επιπλέον για λόγους που έχουν εκτεθεί και σε άλλα κείμενα, υπάρχει σήμερα μια άτυπη μεν αλλά σταθερά συγκροτημένη αντίσταση σε κάθε προσπάθεια επεξεργασίας και διατύπωσης μιας νέας πολιτικής θεωρίας. Και από την άλλη μεριά όλοι -- αντιμαρξιστές και πολύ περισσότερο οι μαρξιστές -- προσπαθούν με να απαξιώσουν την συμβολή της σκέψης των λεγόμενων κλασικών του μαρξισμού, στον κριτικό εκσυγχρονισμό της πρώτης και μόνης σοβαρής πο-

λιτικής θεωρίας που διατυπώθηκε -- έμμεσα ή άμεσα -- από τον Μαρξ στην αστική περίοδο της κοινωνίας, η οποία είναι επομένως η μόνη που μπορεί να αποτελέσει την βάση για μια περαιτέρω θεωρητική επεξεργασία του ζητήματος.

Από την άλλη μεριά η συμβολή του Μισέλ Φουκώ στην επεξεργασία μιας σύγχρονης θεωρίας για την εξουσία, άσχετα αν είχε ποτέ αυτό το στόχο, έχει απαξιωθεί επίσης τόσο από τους θιασώτες της όσο και από τους επικριτές της. Οι πρώτοι την υποβιβάζουν σε μια απλή βιβλιογραφική στήριξη των δικών τους θεωρητικών διαστρεβλώσεων, στον κερδοφόρο αγώνα τους για την απόρριψη του μαρξισμού. Οι δεύτεροι υποβαθμίζουν τη σημασία της με μόνο κριτήριο το γεγονός ότι αποτελεί πολεμική -- έστω και μόνο κατά την γνώμη τους -- ενάντια στο μαρξισμό. Το αποτέλεσμα είναι να έχουμε μια πολυπράγμονα πολιτική επιστήμη, η οποία δεν είναι ούτε μαρξιστική ούτε αντιμαρξιστική και η οποία επεκτείνεται στην επιστήμη της ιστορίας και συναρθρώνεται μ' αυτήν σε μια η ουσιαστικά ενιαία ιστορικοπολιτική επιστήμη, χωρίς ουσιαστικά να έχει ούτε ιστορική ούτε πολιτική θεωρία.

Μ' αυτές τις διευκρινίσεις δημοσιεύεται το παρακάτω κείμενο με την ελπίδα ότι παρόλη την ομολογημένη αδυναμία του, περιέχει ορισμένες χρήσιμες ιδέες σχετικές με τις σημερινές εξελίξεις στην περιπέτεια της κοινωνίας στην πορεία της συνεχούς διαμόρφωσης και αναδιαμόρφωσης της συνείδησής της.

Εισαγωγή

Από πολλά χρόνια, ορισμένες τάσεις της επίσημης και ανεπίσημης πολιτικής σκηνής ειδικεύονται στην εκμετάλλευση της λεγόμενης ιστορικής μνήμης, η οποία, για μια κοινωνία σαν την ελληνική, δεν θα μπορούσε παρά είναι πλούσια, περιλαμβάνοντας σημαντικά γεγονότα, άλλα ηρωικά και άλλα τραγικά. Αυτές οι τάσεις εκπροσωπούνταν από πολιτικούς που στηρίζονταν πάντα σε μια στενή συντηρητική κοινωνική βάση και караδοκούσαν πάντα να αρπάξουν την ευκαιρία προκειμένου να υποδαυλίσουν την ιστορι-

κή μνήμη, με την ελπίδα ότι έτσι θα συγκινήσουν μια μεγαλύτερη μερίδα της κοινωνίας, ώστε να στηρίξουν επάνω της τον ηθικό εκβιασμό των εθνικών συμφερόντων που θα τους απέφερε την σιωπή και την ανοχή της υπόλοιπης κοινωνίας, σε πολιτικό επίπεδο, ώστε να βγουν από την τροχιά της χρεοκοπίας στην οποία εύκολα περιέρχονται. Τέτοιου είδους πολιτικοί υπάρχουν και σήμερα και συνεχίζουν να караδοκούν μέσα στις ταραγμένες εποχές που περνάμε.

Αυτού του είδους η "επικοινωνιακή πολιτική", είναι ασφαλώς αμφίβολης τελικής αξίας. Πετυχαίνει όμως προσωρινά όταν δεν αντιμετωπίζει καμιά κριτική, από την λεγόμενη "υπαρκτή" μορφή της σημερινής αριστεράς, που είναι αρμόδια για την κριτική του πολιτικού συστήματος και των πολιτικών δυνάμεων που λειτουργούν σ' αυτό. Η σημερινή αριστερά είναι πρόθυμη να καταφύγει στη σκανδαλολογία και στην εκτόξευση προσωπικών χαρακτηρισμών εναντίον επιλεγμένων "εθνικιστών", δεν έχει το θάρρος να δυσαρεστήσει, ούτε για μια μέρα, το κοινό που είναι ή εμφανίζεται ως "ευαίσθητο" στα λεγόμενα "εθνικά θέματα". Ωστόσο η παραδοσιακή "εθνικιστική" πολιτική είναι ικανή να χρεοκοπήσει και από μόνη της χωρίς την κριτική εκ μέρους της αριστεράς. Αντίθετα μια κριτική της αριστεράς θα την ανάγκαζε να εκσυγχρονισθεί, πράγμα που, από μια άποψη, θα ήταν προς όφελός της. Γίνεται επομένως, στο πλαίσιο της γενικής προσπάθειας εκσυγχρονισμού του πολιτικού λόγου, μια ειδική προσπάθεια εκσυγχρονισμού της εθνικιστικής πολιτικής, μήπως και καταφέρει να προσαρμοστεί στην σημερινή τοπική και διεθνή, "δυσμενή" (κατ' αρχάς γι αυτήν) πολιτική συγκυρία.

Η εποχή μας χαρακτηρίζεται από την αποδυνάμωση των εθνικών αντιθέσεων μεταξύ διαφορετικών κοινωνιών και στο εσωτερικό τους και την ενδυνάμωση δευτερευουσών κοινωνικών αντιθέσεων, που μοιάζουν μ' αυτές που ο Μάο ονόμαζε "αντιθέσεις ανάμεσα στο λαό", οι οποίες πηγάζουν από την διαφορετική ιστορία και τις διαφορετικές παραδόσεις τμημάτων της κοινωνίας. Χαρακτηρίζεται δηλαδή γενικά από αυτές τις πολιτιστικές αντιθέσεις που δίνουν το πρόσχημα σε κάποιους όπως ο Χάντιγκτον, να μιλούν για "πόλεμο των πολιτισμών" και άλλες μορφές του ίδιου πολέμου ντυμένες με διάφορων ειδών μανδύες. Η ουσία της εξουσίας είναι η αδυναμία της να υ-

πάρξει χωρίς να συνδεθεί με τις πραγματικές αντιθέσεις τις κοινωνίας, είναι λοιπόν υποχρεωμένη να προσαρμοστεί στην πραγματικότητα αυτών των πολιτιστικών αντιθέσεων. Οι λειτουργοί της πρέπει να μπορούν να διαχειρίζονται τις πολιτιστικές αντιθέσεις της κοινωνίας χωρίς φυσικά να τις αφήνουν να εξελιχθούν μέχρι το σημείο να απειληθεί το εξουσιαστικό σύστημα. Έχει επομένως ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς τόσο την πολιτική στην οποία εξελίσσεται αυτή που παλιότερα θα ονομαζόταν "εθνικιστική" όσο και την πολιτική στην οποία καταφεύγουν οι υποτιθέμενοι αντίπαλοι της σημερινής εκδοχής της εθνικιστικής πολιτικής.

Η επιστροφή στις γενοκτονίες

Η προσπάθεια εκσυγχρονισμού της λεγόμενης "πολιτικής διαχείρισης" της ιστορικής μνήμης έχει ήδη επιχειρηθεί σε διάφορους τομείς. Ιδιαίτερη σημασία έχουν η επιχείρηση της λεγόμενης "αναθεώρησης της ιστορίας" και η επιχείρηση κατασκευής του ονομασθέντος "αντικομμουνιστικού μνημονίου". Η πρώτη, τον τελευταίο καιρό, παίρνει και ρητά την μορφή μιας επιχείρησης κατασκευής της ιστορικής μνήμης, η δεύτερη είχε τον χαρακτήρα αυτό από την πρώτη στιγμή της. Η "υπαρκτή Αριστερά" αντιμετώπισε και τις δύο αυτές επιχειρήσεις από την αρχή με αμηχανία, τόσο ως προς την αποκάλυψη της προέλευσής τους, όσο και ως προς την αντιμετώπισή τους. Κανείς από την αριστερά δεν μπόρεσε να μιλήσει, για αναβίωση του κλασικού αντικομμουνισμού, δεδομένου ότι πράγματι δεν επρόκειτο περί αυτού και άλλωστε η ίδια η αριστερά εμπνέεται αρκετά από τον αντικομμουνισμό που η ίδια ονόμασε αντισταλινισμό. Είναι τέλος γνωστό ότι έχει επιδοθεί σε μια ποικιλία πολιτικών συνεργασιών και ιδεολογικών συμπλεύσεων και συμπλεγμάτων με τις ποικίλες σημερινές εκφράσεις του αντικομμουνισμού. Περιορίστηκαν κατά συνέπεια ουσιαστικά, οι διάφορες αριστερές, στην υπόδειξη κάποιων "σκοτεινών" κύκλων ως αυτουργών των επιχειρήσεων αυτών. Από την άλλη μεριά, η αντιμετώπιση και στις δύο περιπτώσεις υπήρξε χαλαρή και, σε τελευταία ανάλυση, χωρίς πολιτική βάση, αφού κάθε προσπάθεια να τοποθετηθούν αυτές οι επιχειρήσεις στην βάση των πραγματικών πολιτικών δεδομένων, θα έθιγε το σύνολο της πολιτικής και της ιδεολο-

γίας της αριστεράς. Περιορίστηκαν επομένως, εν τέλει, να αντιμετωπίσουν τις επιχειρήσεις αυτές σαν, επιστημονικά ή πολιτικά, απαράδεκτες, με βάση βέβαια τις ισχύουσες αστικές εξουσιαστικές πολιτικές και ακαδημαϊκές παραδοχές.

Δεν μπορούμε να μπούμε εδώ σε λεπτομέρειες σχετικά με τη σημασία αυτών των πολιτικών επιχειρήσεων. Μπορούμε όμως να επισημάνουμε μια χαρακτηριστική διαφοροποίηση των επιχειρησιακών στόχων σε σχέση με το παρελθόν. Ο ψυχροπολεμικός πολιτικός λόγος επεδίωκε να στοιχειοθετήσει μια αμφίπλευρη λογική εχθρότητας, ανάμεσα στους πολιτικούς επιγόνους της κομμουνιστικής αριστεράς και στους αντίστοιχους επιγόνους της φασιστικής δεξιάς, επειδή σ' εκείνες τις συνθήκες η κοινωνική βάση της δεξιάς ήταν πρόθυμη και ικανή να συντηρήσει την αντίστοιχη αιματηρή κοινωνική αντιπαλότητα. Ο σημερινός υπο κατασκευήν μεταψυχροπολεμικός πολιτικός λόγος αποβλέπει στην αποκατάσταση μιας παιγνιώδους αντιπαλότητας ανάμεσα στις δύο αυτές αντίθετες πολιτικές πλευρές, επειδή στις σημερινές συνθήκες μόνο μια παιγνιώδης και όχι ουσιαστική αντιπαράθεση μπορεί να συντηρηθεί. Ο παιγνιώδης χαρακτήρας αυτής της αντιπαλότητας συνίσταται στο ότι η λειτουργία της εξουσίας δεν θα "ανήκει" σε μια από τις δύο πλευρές, όπως "ανήκε" στην δεξιά μετά τον πόλεμο, αλλά θα "ανήκει" στο αυτοκρατορικό επιτελείο που θα ελέγχει την σύγκρουση ανάμεσά τους, ορίζοντας, εκ των άνω, τους κανόνες του παιχνιδιού. Οι προσπάθειες για την επιστροφή των γενοκτονιών στην ιστορική μνήμη ή μάλλον οι προσπάθειες να στραφεί η ιστορική μνήμη στις γενοκτονίες, εντάσσεται στην κατασκευή ενός τέτοιου παιγνίου ελεγχόμενης αντιπαράθεσης δύο αμβλυμένων αντίθετων απόψεων, χωρίς πολιτική λογική, που θα εναλλάσσονται στην θέση του θύματος και του θύτη. Φυσικά η εξισορρόπηση ενός τέτοιου παιγνίου είναι πράγμα αδύνατο, αλλά η αυτοκρατορική πολιτική δεν είναι σε θέση να ξεχωρίσει την πραγματικότητα από τα σχέδιά της.

Σφαγή και γενοκτονία

Σαν γενοκτονία ορίστηκε η προσπάθεια ενός κυρίαρχου έθνους να εξολοθρεύσει πλήρως και μέχρι εξαφάνισης ένα ασθενέστερο έθνος που διαβιεί μέσα στα όρια της κυριαρχίας του. Ο ορισμός αυτός δόθηκε -- βεβαίως όχι ρητά -- στο πλαίσιο της δίκης της Νυρεμβέργης το 1946, για να χαρακτηρίσει την περίπτωση της μαζικής σφαγής από τους ναζί, βασικά των Εβραίων και παρεμπιπτόντως και άλλων ομάδων με κοινά πολιτιστικά χαρακτηριστικά, όπως οι τσιγγάνοι. Η έννοια της γενοκτονίας ερμηνεύτηκε με το κίνητρο της λεγόμενης εθνοκάθαρσης, δηλαδή της επιθυμίας ενός κυρίαρχου έθνους να καθαρίσει το κοινωνικό του πεδίο από "βρώμικα" έθνη. Από τη στιγμή που δόθηκε ένας τέτοιος ορισμός ήταν φυσικό να χρησιμοποιηθεί και αναδρομικά για να εξηγήσει σφαγές που είχαν γίνει σε προηγούμενες εποχές, πριν από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Έτσι ονομάστηκε γενοκτονία η σφαγή των Αρμενίων από τους Τούρκους και αργότερα έγινε προσπάθεια (εν μέρει πετυχημένη) να ονομαστεί γενοκτονία και η σφαγή των Ποντίων. Ακολούθησε κάπως πιο δειλά η σφαγή των Ελλήνων που ακολούθησε την μικρασιατική εκστρατεία, την γνωστή και ως μικρασιατική καταστροφή. Σε πιο πρόσφατες εποχές διεκδίκησαν τον τίτλο της γενοκτονίας και διάφορες άλλες κοινωνικές τραγωδίες που συνοδεύτηκαν από απάνθρωπες σφαγές κάποιων άλλων αδύνατων πληθυσμών, όπως η σφαγή στην Ρουάντα μεταξύ των Χούτου και Τούτσι.

Γεννιέται το ερώτημα γιατί χρειάζεται ένας ειδικός ορισμός και μια ιδιαίτερη ονομασία για την τη σφαγή κάποιων ομοιογενών μερίδων του πληθυσμού που ονομάζονται εθνότητες, όταν ήδη στο τέλος του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου, ούτε ο ορισμός της εθνότητας στεκόταν καλά στα πόδια του, ούτε οι σφαγές που συνεχίζονταν αφορούσαν εθνικές διαφορές. Η σφαγή για παράδειγμα της Ελληνικής αριστεράς έδειξε ότι οι εθνικές διαφορές μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως πρόσχημα ακόμα και όταν αυτές δεν υπήρχαν. Και τέλος ακόμα και όταν υπήρχαν εθνικές διαφορές, το ερώτημα παραμένει: γιατί έπρεπε αυτές να γίνονται αιτία συγκρούσεων και σφαγών. Οι απαντήσεις σ' αυτά τα ερωτήματα σχετίζονται με το γενικό ζήτημα της

ερμηνείας των συγκρούσεων που συνόδευσαν τόσο τον Πρώτο όσο και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Γίνεται σήμερα φανερό ότι οι ερμηνείες που δόθηκαν για τις πολεμικές συγκρούσεις, διακρατικές και εμφύλιες, των δύο Παγκοσμίων Πολέμων, δεν μπορούν πλέον να γίνουν αποδέκτες, εφόσον, εξ αντικειμένου, δεν είναι επαρκείς, ούτε για την κοινωνία, στην οποία επιβλήθηκαν, αλλά ούτε και για τις εξουσιαστικές δυνάμεις οι οποίες τις επέβαλαν.

Οι οποιεσδήποτε συγκρούσεις μεταξύ ομοεθνών ή αλλοεθνών κοινωνικών ομάδων -- παρόλο που τα άτομα που εμπλέκονται σ' αυτές δεν έχουν τίποτα να κερδίσουν -- δεν μπορούν να υπάρξουν αν δεν κινητοποιηθεί σ' αυτές η κοινωνική βάση. Άλλωστε ο πολύπλοκος ρόλος της εξουσίας δεν συνίσταται τόσο στην εκπόνηση στρατηγικών σχεδίων για την διεξαγωγή των συγκρούσεων, όσο ακριβώς στην ανακάλυψη μεθόδων για την κινητοποίηση της κοινωνικής βάσης στις συγκρούσεις. Όμως για την σημερινή κοινωνία, κανένας πόλεμος δεν είναι ανεκτός, και πολύ λιγότερο είναι ανεκτές σφαγές εκτός του λεγόμενου πολεμικού "δικαίου", αν και το ίδιο αυτό το δίκαιο σαν έννοια είναι ένδειξη ενός ιστορικού αναχρονισμού. Με άλλα λόγια, είναι δύσκολο να συρθεί σήμερα η κοινωνική βάση σε έναν "εθνικό" πόλεμο.¹ Αυτή η εξέλιξη ακόμα και όταν δεν συνειδητοποιείται οδηγεί εκ των πραγμάτων τις δυνάμεις της εξουσίας στην επιχείρηση μεταρρύθμισης του εξουσιαστικού λόγου. Η υποκίνηση συγκρούσεων, γενικά και χωρίς προτίμηση στο είδος, αποτελεί τον εκ των ουκ άνευ στόχο της εξουσίας. Κεντρικής σημασίας ζήτημα σχετικά με την υποκίνηση συγκρούσεων είναι η ραγδαία εξέλιξη της επικοινωνίας. Αυτή διευκολύνει, εκ πρώτης όψεως, τις εξουσιαστικές μεταρρυθμίσεις, δημιουργώντας στους κύκλους της εξουσίας την ψευδαίσθηση ότι μπορούν να ρυθμίσουν τις κοινωνικές σχέσεις. Στις συνθήκες ωστόσο που δημιουργεί η έκρηξη της επικοινωνίας, δεν είναι εύκολο να καλλιεργηθούν οι συγκρούσεις στην κοινωνική βάση. Όταν υπάρχει επικοινωνία στις δύο πλευρές της καλλιεργούμενης εχθρότητας, η σύγκρουσή τους δεν μπορεί παρά να είναι από την αρχή -- και αν δεν είναι γρήγορα θα γίνει -- μια σύγκρουση ιδεολογική και όχι αιματηρή. Τελικά η έκρηξη της επικοινωνίας, συνδυασμένη με το πέρασμα της εξουσίας από την ψυχροπολεμική της φάση, στην αυτοκρατορική της φάση (πέρασμα που συνοδεύτηκε από την κακότεχνη επιχείρηση που ονομάστηκε "γκρέμισμα του σοσια-

λισμού" που κι αυτό άλλωστε δεν ήταν άσχετο από την έκρηξη της επικοινωνίας), είναι το κλειδί για την εξήγηση των επιχειρουμένων αλλαγών τόσο στην έννοια της γενοκτονίας (σαν ειδικό ζήτημα ιστορικής μνήμης) όσο και στους στόχους της πολιτικής εκμετάλλευσης των τραγικών ιστορικών γεγονότων που ονομάστηκαν γενοκτονίες.

Γενοκτονίες και Πολιτική Εξουσία

Κανείς δεν αμφισβητεί ότι υπήρξαν σφαγές αθώων ανθρώπων, και μάλιστα φοβερές, σε συγκρούσεις που δεν είχαν, όπως είπαμε ήδη, κανένα όφελος για τις κοινωνικές ομάδες που ενεπλάκησαν σ' αυτές, είτε ήταν αυτές ομοεθνείς είτε αλλοεθνείς.² Αλλά ενώ, τόσο αυτοί που ενέργησαν τις σφαγές όσο και αυτοί που τις υπέστησαν, ανήκαν πάντοτε στην κοινωνική βάση, η υποκίνηση των σφαγών όσο και το ενδιαφέρον για την ονομασία και την εννοιολόγηση της γενοκτονίας, εισάχθηκε από αντιλήψεις και κινήσεις που πήγασαν από το δίκτυο της εξουσίας. Από την άλλη μεριά, παρότι οι συγκρούσεις αφορούν σχεδόν αποκλειστικά την κοινωνική βάση, σ' αυτήν την κοινωνική βάση ανήκει το σύνολο σχεδόν των θυμάτων ενώ ακόμα και στις πιο ζοφερές εποχές, η εξουσιαστική πολιτική έχει μεγάλη δυσκολία να "παράγει" θύτες μέσα από τους κόλπους της κοινωνικής βάσης.³ Αντίθετα στο επίπεδο της εξουσίας οι δύο πλευρές μετέχουν πρόθυμα και συνολικά στη δημιουργία των όρων της σφαγής. Οι διαφορές ανάμεσά τους παραμένουν πεισματικά οι ίδιες, τόσο στην διάρκεια των συγκρούσεων όσο πριν και μετά απ' αυτές. Σε τελευταία ανάλυση επομένως, όπως και αν ονομάσουμε τις σφαγές, απλές σφαγές ή γενοκτονίες, τόσο τα θύματα όσο και οι φυσικοί αυτουργοί, είναι θύματα της διεκδίκησης της εξουσίας, ανάμεσα σε αντιτιθέμενες ομάδες διεκδικητών της εξουσίας.

Το λεγόμενο ολοκαύτωμα των Εβραίων, για το οποίο ευθύνεται η ναζιστική εξουσία, είναι ίσως το πιο πολύπλοκο πρόβλημα κοινωνικών σχέσεων στην παγκόσμια ιστορία. Και όμως ακόμα και σε αυτό, ο άθλιος ρόλος των ομάδων της εξουσίας στις δύο πλευρές της σύγκρουσης είναι τόσο φανερός, όσο φανερά είναι και τα τραύματα, υλικά και ψυχολογικά, που άφησε αυτό που

ονομάστηκε "ολοκαύτωμα" ή "γενοκτονία" στην κοινωνική βάση των ίδιων δύο πλευρών. Στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη τα δεδομένα του ζητήματος αυτού είναι αρκετά γνωστά. Δεν είναι όμως επαρκείς οι ερμηνείες που έχουν δοθεί μέχρι στιγμής, στο βαθμό που αυτές κρατιούνται ερήμην του ζητήματος της εξουσίας. Είναι φανερό εντούτοις ότι, για λόγους που η έκθεσή τους ξεφεύγει από τα όρια αυτού του κειμένου, στην Ελλάδα η διαπλοκή της κοινωνικής βάσης με το εξουσιαστικό δίκτυο είναι τόσο πολύπλοκη που οι ενοχές στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας, ακόμα και για εγκλήματα που έχουν διαπραχθεί εις βάρος της, είναι μεγάλες

Το ζήτημα της γενοκτονίας όπως μεθοδεύεται σχετικά με την μνήμη της Ελληνικής κοινωνίας αφορά σφαγές ελληνικών πληθυσμών για τις οποίες εγκαλούνται γενικά και αφηρημένα "οι Τούρκοι". Η διερεύνηση του ζητήματος γίνεται ακόμη πιο δύσκολη, γιατί ακόμα και σε κοινωνικό επίπεδο -- στο επίπεδο της εξουσίας πολύ περισσότερο -- η διευθέτηση των σχέσεων και η τελική ομογενοποίηση των δύο κοινωνιών, στην οποία φανερά οδηγεί η προοπτική τους, ασφαλώς δεν είναι απλό ζήτημα. Οι κοινωνίες αυτές έχουν εμπλακεί στις συγκρούσεις μεταξύ των εξουσιών τους (συγκρούσεις για τις οποίες είχε ενδιαφέρον και η κοινωνική βάση στο πλαίσιο των άδηλων ή των οξυμμένων επαναστατικών κοινωνικών αλλαγών) στα τελευταία 700 χρόνια. Όταν μάλιστα σκεφτούμε την δικαιολογημένη, μέχρις ένα βαθμό, εμπλοκή της κοινωνίας στην λογική της "ένδοξης" καταγωγής και του "χρυσού" παρελθόντος, η διευθέτηση φαίνεται σχεδόν αδύνατη. Παρόλα αυτά ο κοινωνικός παράγων, συμμετέχει στις διαδικασίες επίλυσης των ιστορικών προβλημάτων με παντοδύναμο τρόπο. Όσο και αν στοιχίσει η επίλυση των προβλημάτων, αυτά στο τέλος επιλύονται. Με άλλα λόγια, ακόμα και οι συγκρούσεις ανάμεσα στα εξουσιαστικά δίκτυα, που έχουν τραγικά αποτελέσματα για την κοινωνία, αποτελούν σε τελευταία ανάλυση ένδειξη και συνέπεια της ανωριμότητας της ίδιας κοινωνίας. Είναι ωστόσο λογικά εσφαλμένη αναζήτηση "ιστορικών ευθυνών" στην οντότητα που λέγεται κοινωνία.⁴ Η αναζήτηση ευθυνών για τα ιστορικά γεγονότα είναι αποκλειστικά ένα πολιτικό ζήτημα που ανάγεται στον πολιτικό λόγο που αρθρώνεται από διάφορες πλευρές στις εποχές που αναπτύσσονται οι συγκρούσεις, και σε αυτόν οφείλουμε να στρέψουμε την προσοχή μας.

Γενοκτονίες και πολιτική συγκυρία

Στην διάρκεια αιματηρών εθνικών συγκρούσεων ο πολιτικός λόγος των δύο αντιπάλων ελάχιστα συμμετέχει αφού δίνει την θέση του στην μορφή πολιτικού λόγου που αποτελεί η βία. Με άλλα λόγια η αντιπαλότητα ανάμεσα στις πλευρές της σύγκρουσης εκφράζεται αποκλειστικά με την βία. Ο πολιτικός λόγος απευθύνεται μόνο προς το εσωτερικό της κάθε πλευράς προκειμένου να εξασφαλίσει την κινητοποίηση της κοινωνικής βάσης στη σύγκρουση. Αν από την άλλη μεριά ονομάσουμε πολιτικό λόγο και τον διπλωματικό, πράγμα όχι και τόσο αυτονόητο, εφόσον ούτε αυτός αποτελεί στοιχείο της σύγκρουσης αλλά προσπάθεια να εξασφαλίσει η κάθε πλευρά εξωτερικά ερείσματα σ' αυτήν. Αν αντιπαραθέσουμε λοιπόν πλασματικά -- αφού ποτέ δεν αντιπαρατέθηκε πραγματικά -- τον πολιτικό λόγο των δύο εκατέρωθεν εξουσιών τουρκικής και ελληνικής, τόσο στην περίπτωση της κοινωνίας των Ποντίων, όσο και στις περιπτώσεις γενικά άλλων ελληνικών μειονοτήτων, μέσα στην τουρκική επικράτεια, παρατηρούμε ότι δεν παρουσιάζουν διαφορές σε επίπεδο αρχών. Απ' την μεριά της εκάστοτε τουρκικής εξουσίας ο πολιτικός λόγος εξέφραζε (όπως ακριβώς θα έπρεπε να αναμένεται) το δικαίωμά της να διατηρήσει την αυτοκρατορική κυριαρχία της, χωρίς να βάζει σε συζήτηση τις ιστορικές συνθήκες κάτω από τις οποίες είχε αυτή επιβληθεί. Απ' την μεριά, της ελληνικής πλευράς ο πολιτικός λόγος αμφισβητούσε ουσιαστικά την τουρκική κυριαρχία θεωρώντας, βάσει του "ένδοξου παρελθόντος", "άδικες" τις ιστορικές εξελίξεις, στο πλαίσιο των οποίων αυτή αποκτήθηκε. Θεωρούσε "δικαιότερες" προγενέστερες ιστορικές εξελίξεις, στον ρουν των οποίων οι Έλληνες της Μικράς Ασίας βρέθηκαν και ανέπτυξαν τον πολιτισμό τους σ' αυτούς τους τόπους που βρέθηκαν στα όρια μιας ελληνικής κυριαρχίας η οποία θα έπρεπε να επανακτηθεί. Αυτή επίσης είναι μια "ατράνταχτη" εξουσιαστική λογική η οποία εφόσον δεν πρόκειται σε καμιά περίπτωση να γίνει αποδεκτή, από την αντίπαλη εξουσία, δεν έχει άλλον τρόπο να επιβληθεί από τα όπλα και την σφαγή.

Είναι γεγονός ότι οι αντιτιθέμενες εξουσίες, επικαλούνται πάντα την ιστορία στον πολιτικό τους λόγο. Η ιστορία όμως έχει την δική της μακροπρόθεσμη την λογική, που όσο και αν επιτρέπει, και μερικές φορές επιβάλλει, φρικτές πράξεις εκ μέρους της εξουσίας και εις βάρος της κοινωνίας, στο τέλος οδηγεί το κοινωνικό σύνολο σε ισορροπία. Είναι γεγονός ότι η λογική της ιστορίας δεν γίνεται αντιληπτή εγκαίρως και δεν υιοθετείται από το κοινωνικό σύνολο, παρά όταν, στην κάθε φορά τρέχουσα ιστορική φάση, είναι πολύ αργά. Αντίθετα το κοινωνικό σύνολο υιοθετεί συνήθως την λογική της εξουσίας και δεν την αποβάλλει παρά μόνο όταν αυτή αποδειχθεί, από την πράξη σε όλες τις φάσεις που μπορούν να υπάρξουν, τραγικά επιζήμια. Αυτό είναι ένα πολύπλοκο ζήτημα που αφορά την σχέση κοινωνίας και εξουσίας.⁵ Δεν θα αμφισβητήσουμε (αν και θα μπορούσαμε, αν βαθαίναμε κάπως το θέμα) ότι στις κοινότητες των Ελλήνων, του Πόντου και της Ιωνίας κυριαρχούσε η "εθνική" εξουσιαστική ιδεολογία, της οποίας το κύριο χαρακτηριστικό είναι να θεωρεί την εξουσία της σαν δικαίωμα αναφαίρετο, τόσο ενάντια σε άλλες εξουσίες -- μεταξύ των οποίων και η τουρκική -- όσο και ενάντια στην κοινωνία, την οποία θεωρούσε σαν ένα δεδομένο αδιαίρετο σύνολο, με τις συγκεκριμένες εξουσιαστικές δομές (αστικές στην Ιωνία και καθυστερημένες μισοφεουδαρχικές στον Πόντο) αιώνιες, ιερές και απαράβιαστες.

Στην εποχή όμως που συνέβησαν οι ονομαζόμενες γενοκτονίες η λογική της ιστορίας ήταν εντελώς διαφορετική. Η λογική αυτή εκφραζόταν με κοσμολογικές ανακατατάξεις που είχαν σαν κέντρο την επανάσταση στην τσαρική Ρωσία. Η επανάσταση αυτή δεν είχε απλώς τη σημασία ενός τοπικού πολιτικού γεγονότος, την οποία ουδείς αμφισβητεί, αλλά τη σημασία μιας παγκόσμιας πολιτικής ανατροπής, η οποία ακόμα και σήμερα είναι πλημμελώς διερευνημένη. Δεν μπορεί να αρνηθεί ο πολιτικός λόγος της εξουσίας ότι οι κοινωνικές ανακατατάξεις συνδέονται με κοινωνικές συγκρούσεις. Αρνείται όμως ότι οι συγκρούσεις μεταξύ κοινωνικών ομάδων είναι το άμεσο ή έμμεσο, επακόλουθο της αναγκαιότητας των κοινωνικών ανακατατάξεων και όχι αποτέλεσμα πολιτικών χειρισμών.

Είναι ωστόσο γεγονός, ότι οι συγκρούσεις που οδήγησαν σε σφαγές, οι οποίες ονομάστηκαν, επίκαιρα ή αναδρομικά, γενοκτονίες έλαβαν χώρα σε εποχές κοινωνικών ανακατατάξεων. Στην αρχή του 20^{ου} αιώνα, οι παλιές εξουσίες και μαζί τους και αυτές της Τσαρικής και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, είχαν ήδη εκμετρήσει τον βίο τους. Συνέπεια της ορατής πορείας αυτών των αυτοκρατοριών προς την διάλυση ήταν η γέννηση διεκδικήσεων της εξουσίας στους τόπους όπου κυριαρχούσαν αυτές οι αυτοκρατορίες από διάφορες, εσωτερικές και εξωτερικές, πλευρές. Τέτοιες πλευρές ήταν οι Μπολσεβίκοι του Λένιν και οι Νεότουρκοι του Κεμάλ Ατατούρκ. Δεν ασχολούμαστε εδώ με την ιστορική και πολιτική φυσιογνωμία αυτών των κινήσεων. Είναι πάντως γεγονός ότι η αναμόρφωση που σήμαιναν αυτές, από τη μια μεριά γεννούσαν δυσαρέσκεια στις πολιτικές εξουσίες της Ευρώπης, αφού κινδύνευαν τα συγκεκριμένα κεκτημένα συμφέροντά τους αλλά πολύ περισσότερο κινδύνευε η τάξη μέσα στην οποία είχαν υπόσταση. Απ' την άλλη μεριά, όμως η επαναστατικές αλλαγές τους άνοιγαν την όρεξη για διεκδικήσεις (όχι απαραίτητα εδαφικές) ενόψει της κατάστασης που θα προέκυπτε από την διάλυση των αυτοκρατοριών. Κάτω από την επίδραση αυτών των δύο διαθέσεων οι εξουσίες της Ευρώπης οδηγούνταν στην, έμμεση ή άμεση, υποκίνηση των τοπικών εξουσιών να αντιπαρατεθούν στο γκρέμισμα των εξουσιών που επιχειρούνταν.

Πολιτικές σφαγές ή εθνικές γενοκτονίες;

Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι οι εξουσίες των τοπικών μειονοτικών κοινωνιών, απολάμβαναν στα προηγούμενα αυτοκρατορικά καθεστώτα εξαιρετικών προνομίων που έφταναν μέχρι την συμμετοχή στην πολιτική εξουσία και οπωσδήποτε είχαν σημαντικό ρόλο στην πολιτική, οικονομική και πολιτιστική ζωή των αυτοκρατορικών κοινωνιών. Επομένως οι εξουσίες αυτές, υπερασπιζόμενες των εξαιρετικών προνομίων τους, ουσιαστικά μετατράπηκαν στον κύριο εχθρό και στο μεγάλο εμπόδιο των επιχειρούμενων επαναστατικών ή μεταρρυθμιστικών αλλαγών. Όσο απάνθρωπη και αν ήταν η μεταχείριση των μειονοτικών πληθυσμών από τις ντόπιες πολιτικές δυνάμεις που κινητοποιήθηκαν για να καταλάβουν την εξουσία στις χώρες της, Τσα-

ρικής και Οθωμανικής, αυτοκρατορικής κυριαρχίας, ακόμα και αν στο μυαλό των επαναστατών και μεταρρυθμιστών υπήρχε η σύλληψη και η πρόθεση της γενοκτονίας, παραμένει γεγονός ότι οι μειονοτικές κοινωνίες πλήρωσαν με το δικό τους αίμα τις πολιτικά ξένες διεκδικήσεις εξουσίας ανάμεσα σε αντίθετες ομάδες εξουσίας. Ομάδες οι οποίες παρεμπιπτόντως μόνο είχαν διαφορετική εθνικότητα και που έτσι κι αλλιώς δεν θα δίσταζαν, και δεν δίστασαν να θυσιάσουν τους ομοεθνείς τους, προκειμένου να διατηρήσουν τα προνόμιά τους. Εν κατακλείδι σε ό,τι αφορά τον όρο "γενοκτονία", είναι φανερό ότι μέσω αυτού γίνεται μια προσπάθεια να κρυφτεί κάτω από το αίτημα της "εθνικής ομοψυχίας", η ισότιμη ευθύνη των δύο αντιτιθέμενων "εθνικών" εξουσιών, όχι μόνο για την σφαγή του "εχθρικού" έθνους, αλλά και για την σφαγή ή την εξώθηση στον ρόλο του σφαγέα του "δικού" τους έθνους.

Κοινός στόχος όλων των πολιτικών τάσεων και όλων των ιδεολογικών αποχρώσεων της εξουσίας, είναι να αποσυνδεθεί η αιτιολόγηση των συγκρούσεων (και πολύ περισσότερο των σφαγών) από τις πραγματικές αντικειμενικές κοινωνικές αντιθέσεις και να αποδοθούν σε ιδεολογικές, θρησκευτικές, εθνικές και άλλες υποκειμενικές αντιθέσεις. Είναι φυσικό οι συγκρούσεις να ερμηνεύονται από την εξουσία, με την επίκληση θρησκευτικών και κυρίως εθνικών διαφορών ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες που συγκρούονται. Οι διάφορες ομάδες εξουσιαστών πράγματι αναδεικνύονται και συγκροτούνται στην βάση κάποιας σχετικής ενότητας, θρησκευτικής ή εθνικής και ανταγωνίζονται μεταξύ τους προσπαθώντας να στηριχτούν στις ευρύτερες κοινωνικές ομάδες με τις οποίες έχουν κοινά πολιτιστικά χαρακτηριστικά. Ωστόσο η πραγματική και σχετικά μόνιμη πολιτική ενότητα μεταξύ ατόμων και ομάδων που διεκδικούν την εξουσία είναι ανέφικτη. Αργά ή γρήγορα η διεκδίκηση της εξουσίας θα οδηγήσει σε έναν κοινωνικό διχασμό όπου φαίνεται πια ότι η εθνική ομογένεια είναι μια λογική κατασκευή στην οποία οι βασικές εξουσιαστικές σκοπιμότητες (απομόνωση και εξόντωση του αντιπάλου) έχουν πολύ πιο καθοριστικό διασπαστικό ρόλο από τις πραγματικές προϋποθέσεις (γλώσσα, τόπος, συνείδηση) της ενότητας. Αντίθετα η πολιτιστική ενότητα στο επίπεδο της κοινωνικής βάσης, ακόμα και στις χειρότερες φάσεις βίαιων πολιτικών συγκρούσεων -- και ανεξάρτητα από τις συγκρούσεις

αυτές -- πολύ δύσκολα και μόνο προσωρινά καταλύεται. Γι αυτό και σε τελευταία ανάλυση, στις πολιτικές συγκρούσεις, η πολιτιστική ενότητα προς μία κατεύθυνση χρησιμοποιείται πάντα σαν "όπλο" προς μια άλλη κατεύθυνση. Οι ισχυρές πολιτικές και πολιτιστικές παραδόσεις που αναμφισβήτητα υπάρχουν σε όλη την περιοχή γύρω από την Μεσόγειο, στις οποίες η ελληνική γλώσσα έπαιξε έναν σημαντικό και κεντρικό ρόλο, θα ήταν αδύνατο να μείνουν έξω από τις αντιθέσεις, διεγκυστίνδες και συγκρούσεις που μαίνονταν μεταξύ των εξουσιαστικών ομάδων της περιοχής συμπαρασύροντας πότε εκούσια και πότε ακούσια (και πάντα με βάση την πολιτιστική ενότητα για την οποία έγινε λόγος πιο πάνω) τις αντίστοιχες ευρύτερες κοινωνικές ομάδες.

Βεβαίως η πραγματική σχέση ανάμεσα στις ομάδες της εξουσίας και στις ευρύτερες κοινωνικές ομάδες δεν είναι επαρκώς διερευνημένη. Δεν έχει εξεταστεί σοβαρά πόσο "ακούσια" και πόσο "εκούσια" ακολουθούν τις πολιτικές επιλογές, των εξουσιαστικών ομάδων, οι ευρύτερες κοινωνικές ομάδες. Αν και δεν τίθεται, σ' αυτό εδώ το γραφτό, υπάρχει το ζήτημα της έλλειψης μιας θεωρίας για την εξουσία. Δεν έχει κατά συνέπεια απαντηθεί το εύλογο ερώτημα -- όσο παράδοξο κι αν φαίνεται να υπάρχει τέτοιο ερώτημα -- αν σε τελευταία ανάλυση οι χειρισμοί των ομάδων της εξουσίας καθορίζουν τις επιλογές των ευρύτερων κοινωνικών ομάδων ή μήπως αντίθετα η κατάσταση των ευρύτερων κοινωνικών ομάδων καθορίζει τους χειρισμούς των εξουσιαστικών ομάδων.⁶ Όπως και να έχει ωστόσο αυτό το ζήτημα τα μέλη της κοινωνίας έχουν την τάση (που είναι δύσκολο αλλά και αναπότρεπτο να τροποποιηθεί) να ενσωματώνουν στον κοινωνικό τους κύκλο ή την κοινωνική τους ομάδα όλα τα "καλά", με βάση τα γενικά για την κοινωνία πολιτιστικά πρότυπα, και να αποδίδουν στην αντίπαλη κοινωνική ομάδα όλα τα "κακά".⁷ Έτσι όταν η σύγκρουση σε επίπεδο πολιτικού λόγου διαδεχόταν την σύγκρουση σε επίπεδο πολιτικής βίας η κάθε μια από τις δύο πλευρές των συγκρούσεων επικαλούνταν υπέρ αυτών την αναληγσία και τις βιαιότητες τις αντίπαλης πλευράς.

Μνήμες σφαγών και μνήμες γενοκτονίας.

Η επανάσταση των Μπολσεβίκων, αλλά και των Νεότουρκων, αποτελούσε την άρνηση της παλιάς αυτοκρατορικής τάξης και των καθυστερημένων φεουδαρχικών δομών της.⁸ Απέβλεπαν σε εκσυγχρονισμούς που δεν θα μπορούσαν να ανεχθούν την προνομιακή θέση ή ακόμα και την αυτοτέλεια των τοπικών κοινωνιών που επέτρεπαν οι αυτοκρατορίες των Τσάρων και των Σουλτάνων. Ειδικά για την Κεμαλική εξουσία οι κοινωνίες αυτές, με τις ανεπτυγμένες δομές τους και με τις οικονομικές και πολιτιστικές σχέσεις τους στον ευρύτερο ευρωπαϊκό κοινωνικό χώρο, αποτελούσαν πηγή διπλών κινδύνων. Από την μια μεριά, οι εξουσίες αυτών των κοινωνιών, θα προσπαθούσαν να εμποδίσουν τις αλλαγές που θα τους στερούσαν την προνομιακή θέση που είχαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία και από την άλλη μεριά, αν οι αλλαγές γίνονταν αναπόφευκτες, θα προσπαθούσαν να επωφεληθούν καταλαμβάνοντας αυτές τις θέσεις εξουσίας στην καινούργια κρατική συγκρότηση που πήγαινε να δημιουργηθεί. Τα ανώτερα στρώματα των τοπικών κοινωνιών αργά ή γρήγορα θα αποκτούσαν φιλοδοξίες να κυριαρχήσουν στην υπό μεταρρύθμιση κοινωνία της αυτοκρατορίας και από την άλλη μεριά τα ευρωπαϊκά κράτη συμπεριλαμβανομένου του Ελληνικού, απέβλεπαν στην στήριξη που θα τους παρείχαν τα εξουσιαστικά στρώματα αυτών των κοινωνιών, караδοκώντας να αποσπάσουν οφέλη από την αυτοκρατορία που διαλυόταν.

Η τραγική μοίρα των λαών της πρώην Οθωμανικής αυτοκρατορίας γράφτηκε μέσα στο πλαίσιο αυτών των πολιτικών εξελίξεων, σε μια εποχή τεράστιων αλλαγών για όλον τον κόσμο. Είτε ονομάσουμε αυτό που υπέφεραν οι κοινωνίες των Αρμενίων, των Ποντίων και αργότερα των Κούρδων, είτε το ονομάσουμε "σφαγή" είτε το ονομάσουμε "γενοκτονία" το πλαίσιο παραμένει το ίδιο. Πρόκειται για καταστροφές που προκλήθηκαν από τη σύγκρουση ανάμεσα σε ομάδες της αστικής εξουσίας. Καμιά σημασία δεν έχει ποιας εθνικότητας ήσαν τα μαχαίρια που έσφαζαν και ποιας εθνικότητας ήσαν οι λαιμοί που κόβονταν. Καμιά σημασία επίσης δεν έχει αν αυτοί που έσφαζαν και αυτοί σφάχτηκαν παρασύρθηκαν πράγματι στην πολιτική διαμάχη ανά-

μεσα στις ομάδες της αστικής εξουσίας που αντιμάχονταν. Καμία σημασία τέλος δεν έχει αν ανάμεσα στην Κεμαλική εξουσία και στις τοπικές εξουσίες των κοινωνιών που σφαγιάστηκαν υπήρχαν διάφορες πολιτικών αποχρώσεων, αν δηλαδή η πρώτη ήταν "φασιστική" και οι εξουσίες που την απειλούσαν ήσαν "δημοκρατικές". Η ουσία είναι ότι οι κοινωνίες αυτές κινήθηκαν, όπως κινήθηκαν, από τις ελπίδες να καλυτερεύσουν τη θέση τους και κατέληξαν να σφαγιαστούν προκειμένου να υλοποιηθούν οι ελπίδες, βάσιμες ή φρούδες, των ομάδων της αστικής εξουσίας.

Παλιά και νέα χρήση της ιστορικής μνήμης

Η διατήρηση της μνήμης των εθνοκαθάρσεων και των γενοκτονιών είχε, μέχρι το τέλος του ψυχρού πολέμου, τη σημασία της διατήρησης των εσωτερικών εθνικών εχθροτήτων, μέσα στο πλαίσιο των συμμαχιών του δυτικού κόσμου, με τον ίδιο τρόπο που η παράλληλη διατήρηση της μνήμης των "εγκλημάτων" του κομμουνισμού, έπαιζε τον ρόλο της διατήρησης ενός εξωτερικού σχετικά με την συμμαχία εχθρού. Στην μεταπολεμική Ελλάδα, και στην κατάσταση, που αποδιδόταν με την καραμανλική ρήση "ανήκομεν εις την δύση", η μνήμη των σφαγών με το σχήμα της γενοκτονίας εξυπηρέτούσε την αντιπαλότητα με την "σύμμαχον Τουρκίαν" ενόψει της διανομής της αμερικανικής στρατιωτικής βοήθειας και των διαφορετικών "αρμοδιοτήτων" στο πλαίσιο της συμμαχίας.⁹ Το παράδοξο είναι ότι υπήρξε η δυνατότητα να διατηρηθούν αυτού του είδους οι μνήμες αφού με την μικρασιατική καταστροφή είχε αποδειχθεί τελεσίδικα, και είχε εγγραφεί στην κοινωνική μνήμη η γνώση των ιστορικών ευθυνών της αστικής εξουσίας (τουρκικής και ελληνικής) στις καταστροφές -- όποιο όνομα κι αν τους δοθεί -- που υπέστησαν οι κοινότητες των Ελλήνων στην επικράτεια της πρώην Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η εξήγηση αυτού του παράδοξου είναι διπλή: Από τη μια μεριά εξηγείται από τη δυσκολία αντικατάστασης της παλιάς εθνικής συνείδησης με μια νέα συνείδηση που θα αξιολογούσε πρώτιστα και ρητά την κοινωνική και πολιτιστική συνοχή που πράγματι υπήρχε σε όλους τους τόπους όπου συνυπήρ-

χαν Έλληνες και Τούρκοι (Πόντος, Ιωνία, Κωνσταντινούπολη, Κύπρος) και θα την έβαζε πάνω από την αμφίβολη εθνική συνοχή. Αντίθετα η επιβολή της εθνικιστικής ιδεολογίας διευκολύνονταν, με διάφορους τρόπους, αρχίζοντας από την ανάμνηση των μεγαλείων του "ελληνισμού", που βεβαίως δεν ήταν αβάσιμη, και φτάνοντας στις οδυνηρές επιπτώσεις που επιφύλασσε η εξουσία σε κάθε εκτροπή προς μια κοινωνική και άρα επαναστατική συνείδηση. Από την άλλη μεριά το παράδοξο εξηγείται και από το γεγονός ότι, εκτός από μερικά φωτεινά διαλείμματα, η Αριστερά δεν τολμούσε, ή δεν είχε, να προβάλλει επαναστατικές θέσεις σ' αυτά τα ζητήματα. Τα διαλείμματα αυτά, όταν δηλαδή η υπεροχή και η δύναμη του επαναστατικού της λόγου γινόταν προφανής, τελείωναν γρήγορα μέσα στην ευωχία της προσέλευσης αλλοπρόσαλλων καλοπροαίρετων και κακοπροαίρετων μικροαστικών και ριζοσπαστικών στοιχείων, τα οποία η Αριστερά ουδέποτε κατάφερε σοβαρά να αντιμετωπίσει, είτε αναμορφώνοντάς τα μέσα στις γραμμές της, είτε αποκλείοντάς τα από τις γραμμές της.

Οι μνήμες της ιστορίας των ελληνικών κοινοτήτων, και ιδιαίτερα οι μνήμες των γενοκτονιών, διατηρήθηκαν υπηρετώντας τις κλασικές αντιθέσεις της ελληνικής πλευράς μέσα στο πλαίσιο της διεθνούς αστικής κοινωνίας. Το "κλασικό" αυτών των αντιθέσεων είναι ότι οι σημερινοί σύμμαχοι μπορούν να υπάρξουν μόνο σαν εν δυνάμει αυριανοί εχθροί. Ότι με άλλα λόγια η μόνη σχέση ανάμεσα σε εξουσιαστικές ομάδες είναι η εχθρική και μόνο προσωρινά μπορεί να υπάρξουν συμμαχίες. Από εκεί εξηγείται και το "παράδοξο" της ευκολίας με την οποία μετατοπίστηκε ο στόχος του λεγόμενου "αμυντικού δόγματος της Ελλάδος" από την απειλή του από βορρά εχθρού στην απειλή του εξ ανατολών φίλου. Την τοποθέτηση δηλαδή της στρατιωτικής λογικής της χώρας στην βάση της απειλής ενός ενδεχόμενου πολέμου, τον οποίο βεβαίως όλοι απεύχονταν, με την σύμμαχο Τουρκία. Έτσι επίσης εξηγείται και η ευκολία της μετατροπής της παλιάς καλής "αμερικανοδουλείας" διάφορων εξουσιαστικών κύκλων σε "αντιαμερικανισμό".

Η ιστορική μνήμη νοείται από τις διάφορες πολιτικές τάσεις με διάφορους τρόπους που αντιστοιχούν στους στόχους που έχει η κάθε μια από αυτές. Εδώ όμως βλέπουμε μια γενική στροφή προς την ιστορική μνήμη που ε-

ντάσσεται στις προσπάθειες εκσυγχρονισμού του πολιτικού λόγου. Μια στροφή που επιβάλλεται "άνωθεν" και "έξωθεν", και αναγκάζει όλες τις πολιτικές τάσεις να επικεντρώνονται ουσιαστικά σε μια νέα κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η ιστορική μνήμη ενυπάρχει και λειτουργεί στη σύγχρονη κοινωνία. Με βάση αυτήν την διαφορετική, για κάθε πολιτική τάση, νέα κατανόηση της ιστορικής μνήμης προσπαθούν οι διάφορες πολιτικές τάσεις να χαράξουν μια νέα, διαφορετική για την κάθε περίπτωση, διαχείριση της ιστορικής μνήμης. Μια τέτοια σημασία της γενικής στροφής γίνεται φανερή στην περίπτωση του λεγόμενου "αντικομμουνιστικού μνημονίου" του Συμβουλίου της Ευρώπης και της Ε.Ε., όσο και στην περίπτωση μιας σειράς από δημόσιες εκδηλώσεις που γίνονται αυτόν τον καιρό, με επίκεντρο την επιστημονική μελέτη του εμφυλίου πόλεμου. Στην πραγματικότητα όμως εντέλει, η στροφή δεν αφορά την ίδια τη ιστορική μνήμη αλλά, όπως ήδη ειπώθηκε, την πολιτική αξιοποίησή της.

Η σημασία της στροφής στην μνήμη των γενοκτονιών

Οι πολιτικοί και οι επιστήμονες που επιχειρούν να στρέψουν την προσοχή της κοινωνίας στην ιστορική της μνήμη, δεν καλούν απλώς την κοινωνία να ξαναθυμηθεί τα σημαντικά γεγονότα του παρελθόντος της. Ούτε την καλούν να τα επανεκτιμήσει με βάση τη σημερινή της κατάσταση, και να αποκτήσει η κάθε κοινωνική τάση μια πολιτική άποψη, έτσι που όλες μαζί, οι τάσεις, να συμβάλλουν στην δημιουργία ενός σύγχρονου και κατ' αναγκαιότητα αντιθετικού πολιτικού λόγου.¹⁰ Αντίθετα, όλες μαζί οι πολιτικές τάσεις πιέζουν -- συναισθηματικά σε τελευταία ανάλυση -- τα μέλη της κοινωνίας να υιοθετήσουν μια από τις ερμηνείες, και μέσα σ' αυτό το γενικό πλαίσιο η κάθε μια πολιτική (και όχι κοινωνική) τάση πιέζει για την υιοθέτηση της δικής της πολιτικής άποψης. Οι καθ' έκαστα ερμηνείες προβάλλονται με απέραντη βεβαιότητα, παρά το γεγονός ότι καμιά δεν ανταποκρίνεται στα κοινά παραδεκτά, ιστορικά και πολιτικά, δεδομένα. Πρόκειται δηλαδή για μια πολλαπλή όσο και πιεστική πρόσκληση, να διαλέξει η κοινωνία μια από τις ήδη κατασκευασμένες ή τις υπό κατασκευή πολιτικές συνειδήσεις. Προβάλλονται και γίνεται προσπάθεια να επιβληθούν, σαν μοντέλα κοινωνικής

συνείδησης, πολιτικές απόψεις που είναι αναγκαστικά μονομερείς και ερήμην της πραγματικότητας που εκφράζουν οι άλλες πολιτικές απόψεις με τρόπο τέτοιο που, όποια κι αν επιβληθεί, μόνο σε ακόμη μεγαλύτερη αμηχανία θα οδηγήσει.

Έχει όμως σημασία να υπογραμμιστεί ότι σε τελευταία ανάλυση, ενόψει της στροφής στην ιστορική μνήμη, παρακολουθούμε σήμερα μια προσπάθεια, στην οποία συναινούν, εκόντες άκοντες, όλοι οι εξουσιαστικοί πολιτικοί κύκλοι, να επιβληθεί ένα νέο υπό κατασκευή μεταψυχροπολεμικό πολιτικό πλαίσιο, η αυτοκρατορική πολιτική. Να επιβληθεί με άλλα λόγια μια στροφή από τον ιστορικής σημασίας πόλεμο των πολιτικών προοπτικών στον πολιτικής σημασίας πόλεμο των ιστορικών μνημών. Πρόκειται, εν τέλει για μια στροφή από την μοντελοποίηση της κοινωνίας του μέλλοντος που επιχειρήθηκε από την εξουσία, στην διάρκεια του ψυχρού πολέμου, στην μοντελοποίηση της κοινωνίας του παρελθόντος με την οποία η αυτοκρατορική εξουσία ελπίζει ότι θα δημιουργήσει μια πολιτική αντιπαράθεση που θα μπορεί να κρατηθεί σε απόσταση από την πραγματική κοινωνική αντιπαράθεση και επομένως θα μπορεί να βρίσκεται σταθερά υπό τον έλεγχό της.

Αυτή η στροφή ωστόσο, παρότι επισπεύδεται από τους εξουσιαστικούς κύκλους ανταποκρίνεται ουσιαστικά σε πραγματικές ανάγκες της κοινωνίας και συγκεκριμένα στην πραγματική ανάγκη μιας ανασυγκρότησης της κοινωνικής μνήμης που με διάφορες μεθόδους καταναγκασμού, διαλύθηκε ως κοινωνική λειτουργία στο τέλος της δεκαετίας του '40. Πρέπει όμως και αντίστροφα να υπογραμμισθεί πως παρότι η επίσπευση της στροφής υπαγορεύεται από βάσιμες και βαθύτερες λειτουργικές κοινωνικές ανάγκες, έχει μεγάλη πολιτική σημασία το γεγονός ότι η στροφή ενεργείται, μέσα από την αυτοκρατορική πολιτική. Μιλήσαμε ήδη για τον παιγνιώδη χαρακτήρα της πολιτικής αντιπαράθεσης που προωθείται στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής. Προωθείται μια μορφή πολιτικών αντιπαραθέσεων που δεν θα έχουν σαν διακύβευμα τις πραγματικές διαφορές (οι οποίες σε τελευταία ανάλυση θεωρούνταν οικονομικές) που όλοι παραδέχονταν πως είχαν οι συγκρούσεις των δύο παγκοσμίων πολέμων, αλλά διαφορές πολιτιστικού χαρακτήρα. Είναι γεγονός ότι η ιστορική συγκυρία μέσα στην οποία απαιτείται, κατά την

αντίληψη της αυτοκρατορικής εξουσίας, μια νέα προσέγγιση των αναμενόμενων συγκρούσεων είναι αυτή που προέκυψε μετά το τέλος του λεγόμενου ψυχρού πολέμου. Επ' αυτού ο Σάμιουελ Χάντιγκτον είναι σαφής, όπως είναι σαφής και για την πολιτιστική φυσιογνωμία των αναμενόμενων συγκρούσεων.

Είναι βέβαια γεγονός ότι ο Χάντιγκτον και αυτοί που ενσαρκώνουν την αμερικανική εκδοχή της αυτοκρατορικής πολιτικής δεν φαντάστηκαν και δεν θα μπορούσαν να φανταστούν, μια επιστροφή, έστω και με την πολιτιστική της μορφή, δηλαδή με την μορφή της σύγκρουσης των μνημών αντί για την σύγκρουση των προοπτικών, στην ψυχροπολεμική πολιτιστική αντιπαλότητα μεταξύ φασισμού και κομμουνισμού. Αυτή η αδυναμία της εξουσιαστικής πολιτικής σκέψης και πράξης για πραγματική πρόβλεψη των πολιτικών εξελίξεων, παρά τα μέσα που διαθέτει, προκύπτει μέσα από την ιστορική συγκυρία. Στην συγκεκριμένη περίπτωση αυτή η αδυναμία του μηχανισμού διαχείρισης της αμερικάνικης εξουσίας, εκφράζεται σαν αδυναμία να προβλέψει τις συγκρούσεις που είναι εσωτερικές στο εξουσιαστικό δίκτυο και στις πολιτικές συμμαχίες που συνάπτονται. Και δεν μπορεί να τις προβλέψει γιατί αυτές οι συγκρούσεις αποτελούν τον ιστορικό μηχανισμό διάλυσης του εξουσιαστικού δικτύου, και κανένας τρόπος σκέψης δεν μπορεί να εκφράσει την άρνηση του εαυτού της όσο και αν την περιέχει.

Ισχυριζόμαστε σ' αυτό και σε άλλα κείμενα ότι η αυτοκρατορική εξουσία είναι το αποτέλεσμα της ιστορικής δυναμικής και της συγκυρίας στην οποία αυτή κάθε φορά οδηγεί. Με την λογική αυτή μέσα από την ίδια συγκυρία θα έπρεπε να έχει προκύψει και μια πολιτική αντίθετη στην εξουσιαστική. Αυτή όμως δεν εμφανίζεται σε καμιά συγκροτημένη πολιτική στάση. Αυτό είναι μια ιδιορρυθμία της εποχής μας. Για λόγους καθορισμένους, που δεν μπορούν να εκτεθούν εδώ με λεπτομέρειες, η πολιτική αυτή πράγματι δεν εκφράζεται, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχει. Κατ' αρχήν για να γίνει αντιληπτή η έκφραση μιας υπάρχουσας πολιτικής θα πρέπει να είναι δυνατή η αναγνώρισή της. Αλλά αυτό απαιτεί στοιχεία γνώσης που δεν θα μπορούσαν να "διδάσκονται" στον πολιτικό και ακαδημαϊκό χώρο που, όπως είναι φυσικό, το βασικό τους καθήκον είναι η συντήρηση του ισχύοντος

(κυρίαρχου κατ' άλλους) τρόπου σκέψης και ουσιαστικά η παρεμπόδιση κάθε σκέψης που, ακριβώς, θα ήταν δυνατόν να αναγνωρίσει εκφράσεις μελλοντικών κοινωνικών μορφών. Από την άλλη μεριά υπάρχει το ακόμα μεγαλύτερο πρόβλημα του "φορέα" της αναγνώρισης, της συγκροτημένης δηλαδή κοινωνικής ομάδας που θα ήταν ικανή να αναγνωρίσει την εξέλιξη, ανταγωνιζόμενη με τις δυνάμεις αυτές που εμποδίζουν αυτή την αναγνώριση.

Από την άλλη μεριά, αν κανείς θέλει να βρίσκεται σε απόσταση ασφαλείας από την μεταφυσική σκέψη, οφείλει να αναγνωρίσει ότι δεν είναι δυνατόν να υπάρχει μια πολιτική η οποία δεν έχει καμία έκφραση. Εντούτοις όσο κι αν φαίνεται παράδοξο, η πολιτική η αντίθετη στην αυτοκρατορική πολιτική εκφράζεται μέσα από την ίδια την αυτοκρατορική πολιτική. Μπορεί δηλαδή να παρατηρήσει κανείς ότι οι πολιτικές συγκρούσεις που ευνοεί η ίδια η αυτοκρατορική πολιτική, δεν αποτελούν μόνο έκφραση της πολιτικής της αυτοκρατορικής εξουσίας αλλά εκφράζουν και την πολιτική την αντίθετη στην αυτοκρατορική εξουσία. Αλλά και αυτή η έμμεση έκφραση της αντίθετης πολιτικής στην αυτοκρατορική εξουσία, μπορεί να εμφανιστεί όχι μόνο σαν πολιτική αντίθετη στην αυτοκρατορική εξουσία ενώ δεν είναι παρά μια άλλη εξουσιαστική πολιτική, όπως για παράδειγμα η φονταμενταλιστική πολιτική, αλλά και σαν πολιτική αντίθετη στην αυτοκρατορική εξουσία ενώ δεν είναι παρά μια άλλη επίδοξη ή απλά ανταγωνιστική αυτοκρατορική πολιτική. Η περίπτωση των δύο μνημονίων, με την οποία οι δυνάμεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης πέρα από την εξυπηρέτηση της δικής τους -- αυτοκρατορικής επίσης -- τοπικής πολιτικής, προσπαθώντας να μεταφέρουν το πολιτικό διακύβευμα από το μέλλον στο παρελθόν, άνοιξαν ένα μέτωπο αμφισβήτησης προς την αυτοκρατορική έδρα.

Συμπεράσματα

Αν εμβαθύνουμε στην σημασία της πολιτικής στροφής προς την ιστορική μνήμη, στην οποία, όπως είπαμε ήδη, εντάσσεται η προσπάθεια να γίνουν αντικείμενο εξουσιαστικής εκμετάλλευσης οι μνήμες των σφαγών με το όνομα μνήμες γενοκτονιών, θα αντιληφθούμε πως η ίδια η στροφή στην μνή-

μη είναι ένα εξαιρετικό παράδειγμα για το πώς εκφράζεται η πολιτική η αντίθετη στην αυτοκρατορική, μέσα από την ίδια την αυτοκρατορική πολιτική. Μιλήσαμε ήδη για την σημασία που έχει αυτή η ονοματοδοσία, στα ιστορικά γεγονότα, σαν προσπάθεια να αποσιωπηθεί η ευθύνη που έχουν οι εξουσιαστικοί κύκλοι για τις πολιτικές σφαγές, καθώς και για την σημασία της στην δημιουργία ενός νέου διακυβεύματος που ικανού να τροφοδοτήσει "ελεγχόμενες" -- κατά τις ελπίδες της αυτοκρατορικής εξουσίας -- πολιτικές αντιθέσεις. Βλέπουμε όμως ότι οι σημερινοί εξουσιαστικοί κύκλοι δεν είναι πρόθυμη να αναγνωρίσουν την ευθύνη των προγονικών τους εξουσιών προκειμένου να ενταχθούν στην τάξη την νέας μορφής εξουσίας. Βλέπουμε για παράδειγμα ότι η τουρκική πολιτική εξουσία αρνείται να αναγνωρίσει ότι η σφαγή των Αρμενίων την οποία έχει δια νόμου (στον οποίο μάλιστα η απείθεια τιμωρείται!) αναγνωρίσει η Γαλλική εξουσία ήταν γενοκτονία. Υποστηρίζει ότι αυτά (οι σφαγές) "συμβαίνουν" στον πόλεμο και δεν τα θεωρεί καν εγκλήματα πολέμου.

Από την άλλη μεριά υπάρχει μια τάση, να εμφανίζονται και πολιτικές από ομάδες που αυτο-ονομάζονται αντι-εξουσιαστικές και αριστερές που είναι πρόθυμες να μπουν στο παιχνίδι των ονομάτων εν' ονόματι της αντίθεσής τους στην εξουσία των άλλων κοινωνιών. Πολιτικές δηλαδή που για παράδειγμα δέχονται την ανάγκη να καταδικαστεί η Τουρκία για τις γενοκτονίες των Αρμενίων, των Ποντίων, των Κούρδων κ.α. ταυτιζόμενες με την ελληνική εξουσία η οποία υποτίθεται ότι ήταν αδικημένη. Και τέλος υπάρχουν πολιτικές που κάνουν το αντίθετο εν ονόματι των εξουσιών των δικών τους χωρών, που υπήρξαν επιθετικές εναντίων των άλλων εξουσιών. Έτσι έχουν προκύψει τελευταία παραδείγματα πολιτικής που υποστηρίζουν ότι οι ελληνικές κοινωνίες περίπου κακώς βρισκόντουσαν σε ξένες επικράτειες και είναι αυτές που πραγματοποίησαν τις γενοκτονίες. Ονομάζουν με άλλα λόγια γενοκτονία τις σφαγές που διέπραξαν τα εκστρατευτικά σώματα στην Μικρά Ασία, ακόμα και την σφαγή από τους Τούρκους στην Τριπολιτσά. Γενικά αυτά τα φαινόμενα, που οπωσδήποτε χρειάζονται σοβαρή μελέτη, φαίνεται να αναπαράγουν της δευτεροδιεθνιστικές πολιτικές τακτικές διαχωρισμού της "δικής μας" αστικής τάξης από την αστική τάξη "των άλλων", βάζοντας απλώς στην θέση της έννοιας της άρχουσας "αστικής τάξης". Αλλά

μια νέα και μάλιστα βελτιωμένη δευτεροδιεθνιστική πολιτική σημαίνει την θεωρητική διαστρέβλωση του πολιτικού προβλήματος και επομένως την παρεμπόδιση και την παρέλκυση του εκσυγχρονισμού της κοινωνικής συνείδησης, σχηματισμού μιας σύγχρονης. Όταν μάλιστα η πολιτική αυτή διαδίδεται έντεχνα και όχι ανοικτά, η επιζήμια επίδρασή της είναι τηρουμένων των αναλογιών του ιστορικού χρόνου ακόμα βαρύτερη.

Από την άλλη μεριά, το γεγονός ότι δημιουργούνται αυτές οι πολιτικές σαν παραπροϊόντα της αυτοκρατορικής πολιτικής, το γεγονός δηλαδή ότι η αυτοκρατορική τάξη φαίνεται να μην μπορεί να επιβληθεί ομαλά αλλά παρουσιάζονται εκδοχές της που δεν αναμένονται, σημαίνει ότι, σε τελευταία ανάλυση, η αυτοκρατορική τάξη δεν έχει εξασφαλίσει την εσωτερική της ειρηνική τάξη και ότι δεν είναι σε θέση να κρατήσει την εξωτερική ανταγωνιστική τάξη υπό έλεγχο. Είναι εν κατακλείδι είναι γεγονός ότι ένα παιγνιώδες σύστημα κοινωνικών αντιθέσεων δεν μπορεί να υποκαταστήσει το πραγματικό σύστημα των κοινωνικών αντιθέσεων και επομένως ο αυτοκρατορικός έλεγχος δεν μπορεί να εξασφαλίσει την κοινωνική ισορροπία. Η προσπάθεια επιβολής ωστόσο αυτού του παιγνιώδους συστήματος κοινωνικών αντιθέσεων, δεν μπορεί παρά να οξύνει τις πραγματικές κοινωνικές αντιθέσεις, και να οδηγήσουν τελικά σε μια πραγματική κοινωνική ισορροπία. Το ζήτημα είναι ότι η μετάβαση από την παιγνιώδη αντίθεση στην πραγματική δεν μπορεί να γίνει εντελώς ομαλά. Το πόσο ομαλά θα γίνει θα εξαρτηθεί από την ανάπτυξη μιας άλλης πραγματικά αντίθετη και άρα πραγματικά αντίστοιχης πολιτικής και αυτό είναι το πολιτικά ζητούμενο από την σημερινή κοινωνία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Δεν μιλάμε εδώ για τον εμφύλιο πόλεμο επειδή μια εμφύλια σύγκρουση, αν και είναι η μόνη πιθανή στο μέλλον, αποτελεί ένα ειδικό κεφάλαιο της πολιτικής σκέψης που σήμερα δεν έχει ακόμη την εμβέλεια που χρειάζεται για να μπει σε συζήτηση αυτό το θέμα.

² Το γεγονός ότι στις συγκρούσεις υποφέρουν ή και χάνουν τη ζωή τους επίσης και άνθρωποι της εξουσίας είτε σαν ήρωες, είτε σαν αποδιοπομπαίοι τράγοι, δεν αλλάζει το νόημα του ισχυρισμού που προβάλλεται εδώ, ότι δηλαδή το κόστος των σφαγών το πληρώνει η κοινωνία. Το συγκεκριμένο ζήτημα ανάγεται στην σχέση του εξουσιαστικού δικτύου με το κοινωνικό δίκτυο και πρέπει να εξετάζεται ως μέρος του ζητήματος της εξουσίας.

³ Χρησιμοποιούνται εδώ οι όροι "εξουσία" και "κοινωνική βάση", παρόλο που χρειάζεται μια σοβαρή διευκρίνιση του θεωρητικού μέρους της διάκρισης των κοινωνικών υποκειμένων ανάμεσα σε μέλη της κοινωνίας και σε μέλη της εξουσίας.

⁴ Η αναγνώριση της "Κοινωνικής οντότητας", δηλαδή η θεώρηση μιας κοινωνίας σαν πραγματικής ζωντανής οντότητας με καθορισμένα κριτήρια διάκρισης των ορίων της είναι επίσης ένα δύσκολο θεωρητικό ζήτημα, που εμπλέκεται με την γνωστή συζήτηση περί της ύπαρξης ή όχι του έθνους.

⁵ Αυτό το ζήτημα, δηλαδή η κινητοποίηση των κοινωνικών δυνάμεων από τις λογικές της εξουσίας, είναι το βασικό πολιτικό πρόβλημα για κάθε πολιτική δύναμη. Πρόβλημα επίσης είναι κατά πόσον υπάρχει πολιτική που να εκφράζει την ιστορική λογική και όχι μια λογική εξουσίας.

⁶ Ένας πιο σύγχρονος τρόπος να διατυπωθεί το ίδιο ερώτημα είναι, εν όψει της διαπλοκής και αμοιβαίων καθορισμών ενός εξουσιαστικού δικτύου μέσα στο γενικό κοινωνικό δίκτυο, το ποια κατεύθυνση, στην αμφίδρομη σχέση εξουσίας και κοινωνίας, κυριαρχεί.

⁷ Υπάρχει η αντίληψη -- από παρανόηση ή διαστρέβλωση της ταξικής κοινωνικής θεωρίας -- ότι ο πολιτισμός μπορεί να είναι πολλαπλός στην ίδια κοινωνία (εξ ου και οι θεωρίες περί πολυπολιτισμικότητας, περί πολέμου των πολιτισμών ή πολιτισμού των πολιτισμών κλπ.). Αυτό το σχήμα αν και λογικοφανές εκ πρώτης όψεως δεν έχει καμιά χρησιμότητα στην ερμηνεία των πολιτιστικών φαινομένων.

⁸ Δεν συζητάμε τις προφανείς διαφορές μεταξύ των δύο επαναστάσεων δεδομένου ότι μας ενδιαφέρει εδώ η κοινή ένταξή τους σε μια εποχή κοινωνικών αλλαγών που τις χαρακτηρίζει από κοινού. Θα περιοριστούμε άλλωστε στην κεμαλική επανάσταση γιατί προς αυτήν στρέφονται οι κατηγορίες για γενοκτονίες. Προς την επανάσταση των μπολσεβίκων δεν ήταν εύκολο να εκτοξευθούν αλλά και να στοιχειοθετηθούν τέτοιες κατηγορίες.

⁹ Στην περίπτωση της βοήθειας εμπλέκεται το χρήμα, στην περίπτωση των "αρμοδιοτήτων" εμπλέκεται η εξουσιαστική δόξα και η εξ αυτής ισχύς. Στον μεταπολεμικό κόσμο, ουδείς εμίσησε το ένα ή την άλλη, και άλλωστε τα δύο διεπλάκησαν αξεχώριστα.

¹⁰ Είναι αλήθεια ότι η έννοια ενός αντιθετικού πολιτικού λόγου και μάλιστα ενός τέτοιου λόγου που προκύπτει κατ' αναγκαιότητα, δεν είναι οικεία στην πολιτική σκέψη. Επομένως μια τέτοια έκφραση έχει εδώ τον χαρακτήρα του απλού ισχυρισμού.